

بررسی نمود مضامین حکمت اشراق سهروردی حاکم در دوره صفویه بر معماری مساجد شیعی پس از انقلاب اسلامی

چکیده

پژوهش حاضر درصدد بررسی تأثیر مضامین حکمت اشراق سهروردی در معماری مساجد شیعی پس از انقلاب در شهر تهران است. در گام اول به‌واسطه روش تحقیق کیفی و به‌صورت توصیفی و تحلیلی با جمع‌آوری اطلاعات از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی سه مسجد شاخص دوره صفویه (مسجد امام، مسجد شیخ لطف‌الله، مسجد چهارباغ) مورد بررسی قرار گرفت و شاخص‌های موردنظر فلسفه اشراق به منظور تدوین چارچوب نظری و مدل مفهومی پژوهش، استخراج و دسته‌بندی شده و سپس به الگوی معماری‌ای که در راستای همان مفاهیم است، اشاره و سپس مورد بررسی قرار گرفته است. در گام دوم ۲۳ مسجد شاخص شهر تهران که در چهار دهه اخیر در مناطق مختلف تهران احداث شده‌اند با توجه به نظر متخصصان و خبرگان در این حوزه به کمک نمونه‌گیری هدفدار انتخاب شدند. نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهد مؤلفه‌های معماری حکمت اشراق در دو حوزه کالبد و تزئینات مساجد چهار دهه اخیر تأثیرگذار بوده‌اند. از میان مساجد شهری تهران، به ترتیب مسجد بقیه‌الله‌الاعظم با کسب امتیاز ۱۲ و مساجد جامع‌الرسول سعادت‌آباد و حضرت ابوالفضل با کسب امتیاز مساوی ۱۰ بیشترین قرابت به مساجد دوره صفوی و کم‌ترین تأثیرپذیری شامل مسجد نظام مافی و مسجد ولیعصر با کسب امتیاز مساوی ۲ است؛ همین‌طور بین مساجد دانشگاهی به ترتیب، مسجد دانشگاه علامه طباطبایی با کسب امتیاز ۹ و مسجد دانشگاه‌های صنعتی شریف و علم و صنعت با کسب امتیاز ۸ بیشترین قرابت به مساجد دوره صفوی و کم‌ترین تأثیرپذیری به مسجد کوی دانشگاه با کسب امتیاز ۱ اختصاص داده شده است.

اهداف پژوهشی:

۱. بررسی مضامین حکمت اشراق سهروردی در معماری.
۲. بررسی نمود عناصر معماری برگرفته از حکمت اشراق سهروردی در مساجد شیعی پس از انقلاب.

سؤالات پژوهشی:

۱. مضامین حکمت اشراق سهروردی در معماری کدامند؟
۲. آیا عناصر معماری برگرفته از حکمت اشراق سهروردی در معماری مساجد شیعی پس از انقلاب نمود یافته است؟

کلیدواژه‌ها: حکمت اشراق، سهروردی، تشیع، صفوی، مساجد پس از انقلاب.

مقدمه

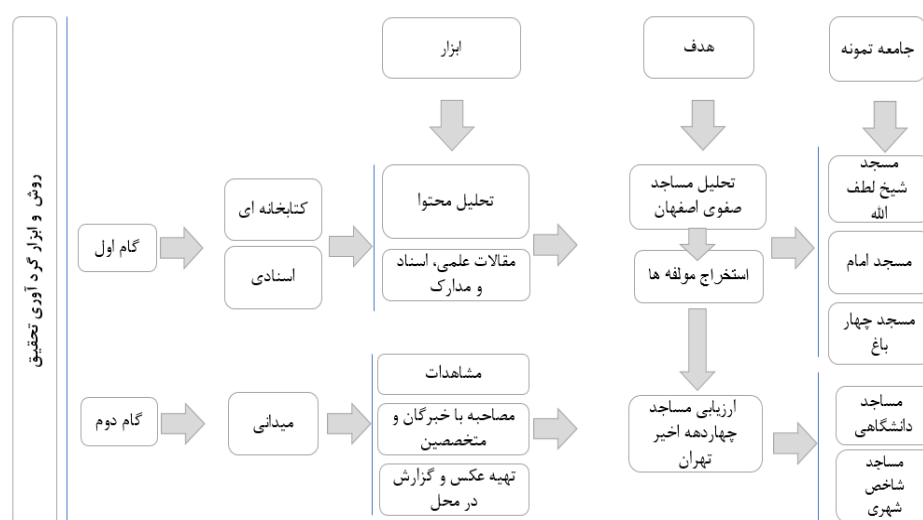
معماری یکی از پدیده‌های شگفت‌انگیز جامعه است که کیفیت ساخت و عملکرد آن رابطه مستقیمی با فضا و اندیشه حاکم بر جامعه دارد (ذال و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۳۴). معماری هر دوره کما بیش معرف هویت دینی، مذهبی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و یا حتی سیاسی آن عصر است. اما در این بین، مذهب جایگاه ویژه‌ای در معماری اعصار مختلف داشته است و نقش خود را به‌عنوان یکی از تأثیرگذارترین عوامل در رویه فکری معماری ثابت کرده و نمود آن در هنر و معماری ساده‌ترین روش نمایش‌اش بوده است (متولی و همکاران، ۱۳۹۶: ۷۸). مذهب شیعه در ایران در حکومت صفویه، بر پایه شاخص‌های دینی برپا شد و تشیع، به تدریج در روح و جان ایرانیان نفوذ کرد؛ همچنین روح هنرمندان و معماران ایرانی به تشیع روشن گردید و فرصتی به‌دست معماران شیعی داد تا عقاید خود را آزادانه‌تر تبلیغ کنند و جهان‌بینی تشیع را در قالب آفرینش فضاهای مذهبی به‌ویژه معماری مساجد آشکار سازند (رضایی، ۱۳۸۲: ۳۲۳). مسجد نمایی از هنر است؛ در این بنا، مذهب و هنر با یکدیگر تلاقی پیدا می‌کنند (غلامزاده نیکجو و همکاران، ۱۴۰۱: ۵۷۸). در مساجد نه تنها دین با هنر ملاقات می‌کند؛ بلکه مهم‌ترین نموده‌های هنر اسلامی، معماری مساجد و ویژگی‌های بارز آن است.

معماری مساجد را می‌توان به دو بخش معماری کالبد و فضای داخلی تقسیم کرد که هر کدام از این عناصر دارای فلسفه وجودی خاص خود هستند (زمرشیدی، ۱۳۹۳: ۵). معماری مساجد را نباید تنها از جنبه مسائل کالبدی ملموس بررسی نمود و توجه به مفاهیم پنهان در ورای مسائل ظاهری، شاید اهمیتی دوچندان داشته باشد، زیرا این مفاهیم به کالبد بی‌جان بنا روح می‌دهد. به‌زعم متفکران، برای بیان مفاهیم رمزآمیز و ایجاد تقدس فضا، معماری سمبولیک یکی از بهترین راهکارهاست (قصری و همکاران، ۱۳۹۷: ۳۱). با وقوع انقلاب اسلامی ایران، اهمیت یافتن مجدد و مضاعف مذهب در تمامی ابعاد سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه قابل مشاهده است. گرچه مسجد نهادی مشترک بین همه فرق و نحله‌های اسلامی است، اما ویژگی‌ها و امکانات خاص فرهنگ شیعه، جایگاه و اهمیتی مضاعف به آن بخشیده است (اشرف نظری و حسن‌پور، ۱۳۹۱). اهمیت این جایگاه به سبب شیعه‌بودن حداکثری مردم ایران، برخی شرایط خاص اسلوب زیست دینی در جامعه ایرانی و نیز پیروزی انقلاب اسلامی و ایجاد حکومت اسلامی به‌منزله حکومت برآمده از این انقلاب دوچندان شده است (فرخی، ۱۳۹۵: ۹۹). با نگاهی دقیق به طراحی مساجد اخیر، تأثیر مواجه بودن دوره جمهوری اسلامی ایران با عصر جهانی‌شدن معماری و از طرفی سپرده‌شدن طراحی به نسل جدید معمارانی با سلیقه‌ای مدرن قابل مشاهده است (مهدوی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۳: ۳) و الگوهای مختلف و متنوعی برای طراحی مسجد وجود خواهد داشت (ساکی، ۱۴۰۱: ۴۷۵). معماری اخیر نشان می‌دهد که دید غالب، تمایل به مدرن‌سازی است و مساجد این مرزوبوم که از دیرباز عالی‌ترین تجلی‌گاه اندیشه‌های قدسی و تبلوری آشکار از حضور رویدادهای مذهبی، فرهنگی اجتماعی و سیاسی در بستری مقدس و متبرک بوده‌اند، در دوره معاصر، در نتیجه تقلید از عناصر معماری گذشتگان و بی‌توجهی به لایه‌های معنوی و معرفتی پنهان در طراحی، نتوانسته‌اند با نیازها و خواسته‌های انسان امروز همگام گردند (بمانیان، و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۲). باتوجه‌به اینکه عصر حاضر عصر کثرت اندیشه‌ها و نظریه‌هاست، شاید نتوان در دوره معاصر یک الگوی ثابت برای معماری مسجد متصور شد (ساکی، ۱۴۰۱: ۴۷۵).

باتوجه‌به مطالعات، کماکان مشخص است مکتب اصفهان با بستر فکری شیعی زمینه لازم برای بروز اعتقادات مذهبی در معماری مساجد صفوی را فراهم کرده و این بار پژوهشگر به پیگیری این اصول فکری در معماری مساجد چهار دهه اخیر دوره جمهوری اسلامی با همین بستر فکری (ایدئولوژی شیعی) است.

پژوهش حاضر از دو گام اصلی تشکیل شده است. در گام اول تحقیق به واسطه روش تحقیق کیفی و به صورت توصیفی و تحلیلی با جمع‌آوری اطلاعات از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی سه مسجد شاخص دوره صفویه (مسجد امام، مسجد شیخ لطف‌الله، مسجد چهارباغ) مورد بررسی قرار گرفتند و شاخص‌های مورد نظر فلسفه اشراق به منظور تدوین چارچوب نظری و مدل مفهومی پژوهش، استخراج و دسته‌بندی شده و سپس به الگوی معماری‌ای که در راستای همان مفاهیم است، اشاره و مورد بررسی قرار گرفته است. شایان ذکر است مفاهیم به گونه‌ای انتخاب شده‌اند که امکان بازشناسی آن‌ها در پارامترهای معماری مسجد میسر باشد. در گام دوم تحقیق، مساجد شاخصی که در چهار دهه اخیر در شهر تهران (از سال ۱۳۵۷ یعنی بعد از انقلاب اسلامی) ساخته شده، با توجه به نظر متخصصان و خبرگان در این حوزه به کمک نمونه‌گیری هدفدار در مناطق مختلف تهران، انتخاب گشته‌اند. در این بین مساجد دانشگاهی نیز به دلیل اهمیت بالا، مورد بررسی قرار گرفتند؛ زیرا مساجد دانشگاهی نمادی دین‌گرا هستند و دین و هنر در همه زمان‌ها در محیط و منظر دانشگاه تعامل داشته است. در گام آخر این تحقیق، به ارزیابی مساجد تهران براساس مؤلفه‌های استخراج شده توسط مشاهدات و ارزیابی‌های میدانی پرداخته شد و سعی شده تا تمامی فضاهای مساجد تهران از نظر کالبد، فضای داخلی و تزئینات مورد بررسی و احصا قرار گیرد و هیچ بخشی از قلم نیفتد. قابل ذکر است که علت انتخاب مساجد شهر اصفهان و شهر تهران برای بررسی، پایتخت بودن این دو شهر در دوره مربوط به خود و وجود آثار ارزشمند و شاخص معماری، علی‌الخصوص بناهای مذهبی و مساجد در این شهرها بوده است؛ از طرفی، عموماً بودجه عمرانی دولت برای ساخت و ساز در تمامی دوره‌های تاریخی بیشتر برای شهرهای بزرگ و پرجمعیت و مخصوصاً پایتخت‌ها اختصاص داده می‌شود.

نمودار زیر به بررسی روش تحقیق شامل روش و ابزار گردآوری اطلاعات می‌پردازد.

نمودار ۱: روش و ابزار گردآوری اطلاعات

نتیجه‌گیری

مؤلفه‌های معماری حکمت اشراق سهروردی در معماری مساجد را می‌توان در دو بعد تجربیدی و حقیقی با ۱۲ زیر معیار طبقه‌بندی کرد. مؤلفه‌های تجربیدی نور شامل (منار، گنبد، محراب، شمسه، مقرنس، کاشی‌کاری، طاق پیوسته، رنگ طلایی و زرد، گره چینی و کاربندی) و مؤلفه‌های حقیقی نور شامل بازشوهای گریو و شباک در جداره‌ها است. در این پژوهش، مساجد معاصر شاخص تهران که در طی ۴ دهه اخیر در این شهر ساخته شده‌اند با نظر خبرگان، با نمونه‌گیری هدف‌دار انتخاب شده و با توجه به مؤلفه‌های ذکر شده، سعی در بررسی میزان نمود آن‌ها در نمونه‌های معاصر شده است. با توجه به تحلیل نمودارها و به ترتیب کسب امتیاز، از میان مساجد شهری تهران، به ترتیب مسجد بقیه‌الله الاعظم با کسب امتیاز ۱۲ و مساجد جامع‌الرسول سعادت‌آباد و حضرت ابوالفضل با کسب امتیاز مساوی ۱۰ بیشترین قرابت به مساجد دوره صفوی و کمترین تأثیرپذیری شامل مسجد نظام‌مافی و مسجد ولیعصر با کسب امتیاز مساوی ۲ است. با توجه به تحلیل‌ها، میزان به‌کارگیری مؤلفه تجربیدی نور چه در کالبد و چه در تزئینات بیشتر از کاربرد مؤلفه‌های حقیقی نور در کالبد مساجد است که در این میان تزئین گره چینی و رنگ‌های زرد و طلایی بیشترین امتیاز و به‌کارگیری کاشی‌کاری و طاق‌های پیوسته کم‌ترین امتیاز را در بخش تزئینات به خود اختصاص داده‌اند و در بخش نمایش نور تجربیدی در کالبد مناره بیشترین امتیاز و گنبد کم‌ترین امتیاز را به خود اختصاص داده است. همین‌طور بین مساجد دانشگاهی به ترتیب، مسجد دانشگاه علامه طباطبایی با کسب امتیاز ۹ و مسجد دانشگاه‌های صنعتی شریف و علم و صنعت با کسب امتیاز ۸ بیشترین قرابت به مساجد دوره صفوی و کم‌ترین تأثیرپذیری به مسجد کوی دانشگاه با کسب امتیاز ۱ اختصاص داده شده است.

با توجه به تحلیل‌ها، بیشترین امتیاز در نمایش نور تجربیدی و حقیقی در مساجد دانشگاهی شامل نمایش نور تجربیدی در تزئینات است و کم‌ترین آن نمایش نور حقیقی در کالبد مساجد دیده می‌شود. بیشترین امتیاز در نمایش نور تجربیدی در بخش تزئینات مسجد به ترتیب در مقرنس، کاربرد رنگ طلایی زرد و طاق پیوسته و کم‌ترین آن در کاشی‌کاری و شمسه مشاهده می‌شود و بیشترین امتیاز در نمایش نور تجربیدی در کالبد مسجد شامل نمایش نور با گنبد و کم‌ترین آن نمایش نور با محراب است. در نهایت، مسجد بقیه‌الله‌الاعظم منطقه پاسداران بیشترین تأثیرپذیری را از معماری مساجد دوره صفویه و مسجد کوی دانشگاه کم‌ترین تأثیرپذیری را بین ۲۳ مسجد بررسی شده جامعه نمونه (مساجد شهری و دانشگاهی) داشته است.

منابع و مآخذ:

اردلان، نادر؛ بختیار، لاله. (۱۳۹۰). حس وحدت (سنت عرفانی در معماری ایرانی). ترجمه حمید شاهرخ، اصفهان: نشر خاک.

اشرف نظری، علی؛ حسن‌پور، علی. (۱۳۹۱). «مسجد و فرآیندهای فرهنگی قدرت در نظام جمهوری اسلامی ایران». پژوهش‌نامه انقلاب اسلامی، شماره ۴، ۱۱-۸۷.

اطمینان، لیلا، حسینی، سید بهشید، پناهی، سیامک. (۱۳۹۹). «بررسی تطبیقی حکمت اشراق در معماری مساجد دوره صفویه و معاصر». نشریه مطالعات هنر اسلامی، دوره ۱۷، شماره ۳۹، ۵۶-۲۸.

- افروغ، محمد. (۱۳۹۰). «مضامین و عناصر شیعی در هنر عصر صفوی با نگاهی به هنر قالی بافی، نگارگری و فلزکاری». مجله مطالعات ایرانی، شماره ۲۰، ۵۲، ۲۵.
- انصاری، مجتبی؛ اخوت، هانیه‌السادات و ملایی، معصومه. (۱۳۸۷). «بررسی تأثیر مذهب شیعه بر ارتباطات فضایی مساجد شیعی». فصلنامه شیعه‌شناسی، شماره ۲۳، ۱۷۴-۱۴۵.
- البرزی، فریبا؛ جهدی، نوید؛ فتحی، میلاد و یوسفی، امیرحسین. (۱۳۹۹). «تحلیل جلوه‌های معناشناختی نور در معماری اصفهان دوره صفوی، نمونه موردی: مسجد شیخ لطف‌الله در شهر اصفهان». فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۲۹، ۱۴۴-۱۲۲.
- بلخاری قهی، حسن. (۱۳۸۸). سرگذشت هنر در متون اسلامی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- بلخاری قهی، حسن. (۱۳۸۸). مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی: حوزه هنری، سوره مهر.
- باللی اسکویی، آزیتا؛ زارعی، سحر و حیدری ترکمانی، مینا. (۱۳۹۹). «الگوهای ترکیب اندام‌های بنیادین معماری مساجد شهر اصفهان در دوره صفوی». نشریه علمی معماری اقلیم گرم و خشک، شماره ۲، ۱۵۰-۱۲۵.
- بمانیان، محمدرضا؛ جلوانی، متین و ارجمندی، سمیرا. (۱۳۹۵). «بررسی ارتباط میان پیکربندی فضایی و حکمت در معماری اسلامی مساجد مکتب اصفهان (نمونه‌های موردی: مسجد آقانور، مسجد امام اصفهان و مسجد شیخ لطف‌الله)». نشریه مطالعات معماری ایران، دوره ۵، شماره ۹، ۱۱۵۷-۱۴۱.
- بمانیان، محمدرضا؛ پورجعفر، محمدرضا؛ احمدی، فریال و صادقی، علیرضا. (۱۳۸۹). «بازخوانی هویت معنوی و انگاره‌های قدسی در معماری مساجد شیعی». نشریه شیعه‌شناسی، دوره ۸، شماره ۳۰، ۳۷-۷۰.
- پوپ، آرتور. (۱۳۸۰). شاهکارهای هنر ایران. ترجمه: پرویز ناتل خانلری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- دباغ، امیرمسعود؛ رهبر، شادی. (۱۳۹۴). «تبلور مفاهیم شیعی در شکل‌گیری مساجد دوران صفویه و قاجاریه؛ بررسی تطبیقی: مسجد شهید مطهری تهران و مسجد امام خمینی اصفهان». فصلنامه شیعه‌شناسی، دوره ۱۳، شماره ۵۲، ۱۶۷-۱۹۰.
- دیباچی، سید محمدعلی. (۱۳۹۰). «جایگاه نور در حکمت اشراق». فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، شماره ۳۹، ۱-۲۰.
- ذال، محمدحسین؛ علیی، میثم و همتی ازندریانی، اسماعیل. (۱۳۹۴). «تداعی مفاهیم شیعی در معماری آیینی (مطالعه موردی سقافارهای آمل)». تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، شماره ۳۱، ۱۵۴-۱۳۳.
- رضایی، علی. (۱۳۸۲). جایگاه مساجد در فرهنگ اسلامی. قم، نشر: مؤسسه فرهنگی ثقلین.
- سهروردی، شهاب‌الدین یحیی‌بن حبش. (۱۳۷۵). مجموعه مصنفات. مجلدهای ۱، ۲، ۳، ۴ چاپ دوم، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

رستمی، محسن؛ رستمی، ثریا و یاسری، نگین. (۱۳۹۸). «پژوهشی در تبلور و شکوفایی مضامین و مبانی هنر شیعی در معماری دوران تیموری و صفوی (نمونه موردی، مسجد گوهرشاد و مسجد شیخ لطف‌الله)». فصلنامه معماری‌شناسی، شماره ۱۲، ۲۳۰-۲۱۶.

رهبرنیا، زهرا؛ روزبهانی، رؤیا. (۱۳۹۲). «تجلی نور خُرّه با ابعادی هنری و عرفانی در معماری ایرانی - اسلامی با تأکید بر آرای شیخ شهاب‌الدین سهروردی». فصلنامه نقش جهان، شماره ۱، ۷۴-۶۵.

زمانی، محبوبه؛ اکبری، امیر و داورزنی، مریم. (۱۴۰۰). «تجلی زیبایی‌شناسی مکتب فلسفی اصفهان در معماری قدسی مساجد عصر صفوی (نمونه موردی: مسجد امام اصفهان)». فصلنامه علمی تاریخ ایران اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی شوشتر، شماره ۱، ۱۰۹-۸۵.

زمرشیدی، حسین. (۱۳۹۳). «معماری مساجد ایرانی و هنرهای قدسی آن». شهرهای ایرانی اسلامی، شماره ۱۵، ۲۰-۵.

ساکي، نانسی. (۱۴۰۱). «نقش و تأثیر آیات قرآن در معماری مساجد (با تأکید بر کتیبه‌های قرآنی مسجد جامع اصفهان)». نشریه مطالعات هنر اسلامی، دوره ۱۹، شماره ۴۸، ۴۸۴-۴۶۸.

شفیعی، فاطمه؛ فاضلی، علیرضا و آزادی، محمدجواد. (۱۳۹۳). «بررسی تجلی رمز نور در معماری اسلامی (بر مبنای نگاه اشراقی سهروردی به نور و تأکید بر شاخصه‌های مساجد اسلامی)». نگارینه هنر اسلامی، شماره ۳، ۴۱-۲۴.

طبسی، محسن. (۱۳۸۶). «شناسایی و تحلیل مؤثر بر تغییرات کالبدی و عملکردی معماری گرمابه‌های ایران دوره صفوی». پایان‌نامه دکتری پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس.

عریانی‌نژاد، رضا؛ دژدار، امید و محمدمهدی، سروش. (۱۴۰۱). «بررسی نقش نشانه‌های شیعی در مراتب حس مکانی اماکن مقدس دوران صفویان نمونه موردی مسجد امام و مسجد شیخ لطف‌الله». نشریه مطالعات هنر اسلامی، دوره ۱۹، شماره ۴۵، ۴۸۸-۴۷۱.

غلام‌زاده نیکجو، پریسا؛ کوشان، ایوب و امانی، رستم. (۱۴۰۱). «وحدت وجود در منظومه‌های امیر خسرو دهلوی در تبیین اصل وحدت و کثرت معماری مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان». نشریه مطالعات هنر اسلامی، دوره ۱۹، شماره ۴۸، ۵۸۵-۵۷۳.

فرخی، میثم. (۱۳۹۵). «واکاوی سیر سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در دهه دوم انقلاب اسلامی». فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی، شماره ۱۸، ۲۱۷-۱۹۷.

قصری، محمدعلی؛ میرغلامی، مرتضی و حجت، عیسی. (۱۳۹۷). «تحلیل خوانش مخاطبان از گونه‌های مختلف مساجد معاصر تبریز از دیدگاه فرم و نماد و با معیار احکام فقهی شیعی». فصلنامه فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، شماره ۱، ۴۰-۲۷.

کمالی‌زاده، طاهره. (۱۳۹۶). «عقل فعال و طباع تام در حکمت اشراق و اندیشه شیعی». فصلنامه پژوهش‌های فلسفی، شماره ۲۰، ۲۲۹-۲۱۱.

کیان‌مهر، قباد؛ تقوی‌نژاد، بهاره. (۱۳۹۰). «مطالعه تطبیقی مضامین کتیبه‌های کاشیکاری مدرسه چهارباغ اصفهان و باورهای عصر صفویه». فصلنامه پژوهش‌های تاریخی، شماره ۲، ۱۵۴-۱۳۳.

گرایر، اولگ. (۱۳۸۴). «هنر، معماری و قرآن». نشریه اسلام‌پژوهی، دوره ۱، شماره ۱، ۵۱-۸۰.

متولی، عبدالله؛ حسن‌بیگی، محمد و حسین‌آبادی فراهانی، شبنم. (۱۳۹۶). «نقش باورهای شیعی در معماری عصر صفوی». پژوهش‌نامه تاریخ تشیع، شماره ۲، ۷۷-۹۲.

مرادی‌نسب، حسین؛ بمانیان، محمدرضا و اعتصام، ایرج. (۱۳۹۷). «بازخوانی اندیشه تشبیهی و تنزیهی در کالبد معماری مساجد مکتب اصفهان، مطالعه موردی مسجد امام اصفهان». فصلنامه هویت شهر، شماره ۳۴، ۱۹-۲۸.

مهدوی‌نژاد، محمدجواد؛ مشایخی، محمد و بهرامی، منیره. (۱۳۹۳). «الگوی طراحی مساجد در معماری معاصر». فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۵، ۱-۱۵.

نصر، حسین. (۱۳۶۵). مکتب اصفهان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

نصر، سید حسین. (۱۳۸۹). هنر و معنویت اسلامی. ترجمه: رحیم قاسمیان. تهران، نشر: حکمت.